

אופיו ומטרותיו של תפסיר רס"ג למקרא ד"ר אליעזר שלוסברג

תולדות חייו של רס"ג

רב סעדיה בן יוסף גאון נולד בשנת 882 בדלאץ, שבמחוז פיום אשר במערב מצרים. מסיבות בלתי ידועות עזב את מולדתו בדרכו לבבל, מרכז היצירה היהודית באותם ימים. עפ"י הידוע שהה בין השנים 915-920 בטבריה, שם למד תורה אצל עלי בן יהודה הנזיר (או בשמו הערבי: אבו כת'יר יחיי בן זכריא), שהיה מדקדק, פילוסוף, סופר סת"ם ומן הראשונים שתרגמו ספרי מקרא לערבית.¹ בארץ-ישראל עסק רס"ג, ככל הנראה, במקרא, במקורה, בדקדוק ובפיוט ורכש לו השכלה רחבה בתחומים אלה. בשנת 921 שהה רס"ג זמן קצר בעיר חלב שבסוריה, ובשנת 922 הגיע לבגדאד ומונה בה למשרת "ראש כלה" בישיבת פומבדיתא. בשנת 928 מינה אותו ראש הגולה, דוד בן זכאי, בצעד חריג עבור מי שלא נולד בבבל או שלא השתייך לאחת המשפחות המיוחסות בה, לגאון ישיבת סורא. ואכן, המינוי הוכיח את עצמו, לפי שרס"ג קיבץ אליו את תלמידי הישיבה שעברו לישיבה המתחרה, פומבדיתא, והחזיר לה את מעמדה הקודם.

כשנתיים אח"כ פרץ ויכוח קשה בין רס"ג לבין ראש הגולה, לאחר שהגאון סירב לאשר צוואה, שהיתה מביאה לדוד בן זכאי טובת הנאה רבה. כתוצאה מכך נידה ראש הגולה את רס"ג, הדיח אותו מכהונתו ומינה אחר תחתיו. רס"ג בתגובה, נידה את ראש הגולה ומינה תחתיו את אחיו של דוד, יאשיה. עד שנת 632 היתה יד הגאון על

---

¹ על עלי בן יהודה ראה: בנימין קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 208.

העליונה במאבק בין השניים, אך לאחר התערבותם של בעלי הממון היהודים לטובת דוד בן זכאי הוא נאלץ לברוח על נפשו ולמצוא מקלט במשך כארבע שנים, שבמהלכן כתב כמה מהחשובים שבחיבוריו, דוגמת: "אמונות ודעות", הפירוש לספר דניאל ו"ספר הגלוי". בשנת 937 השלימו השניים ורס"ג חזר לכהונת הגאון. כאשר הלך דוד בן זכאי לעולמו הכניס רס"ג לביתו את ילדיו של בן-זכאי וגידלם. שנותיו האחרונות עברו עליו בשלווה יחסית, עד שנפטר בשנת 942.²

השכלתו ותחומי התעניינותו של רס"ג היו רחבים ומקיפים, והיה להם חלק מכריע בכתיבת פירושו למקרא ובגיבוש אופיים. הוא אומנם נולד וגדל במצרים, שלא עמדה במרכזו של עולם התרבות היהודי בתקופתו, אך במהלך מסעותיו לבבל עבר דרך כל מרכזי התורה וההשכלה היהודיים והערביים בימיו. זאת ועוד, מכיון שלא התחנך בבבל, לא היה חניך אופייני של הישיבה הבבלית, שהיתה מנותקת במידת-מה מן המציאות התרבותית והרוחנית של התקופה, ושהגבילה את הצמיחה וההתחדשות בתוך הספרות היהודית הרבנית.³

כישוריו של רס"ג והשכלתו הרחבה באו לידי ביטוי מייד עם הגיעו לבבל. בהיותו "אלוף" בישיבת פומבדיתא היה עיקר תפקידו להורות את כתבי הקודש לתלמידים הצעירים. יש לשער, שנלוו לכך גם המקצועות הקשורים לעניין זה, כגון המסורה, דקדוק הלשון העברית ותורת השיר. לימודים אלה היו מוזנחים בבבל, ורס"ג, שהשתלם במקצועות אלה בטבריה, היה לפיכך, האיש המתאים להורותם, ומאוחר יותר גם לחבר בהם חיבורים חשובים.

² לסיכום תולדות חייו של רס"ג, ראה ערכו ב: **האנציקלופדיה העברית**, כרך כו, עמודות 196-198, וכן: אהרן דותן, **אור ראשון בהכמת הלשון - ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון**, ירושלים תשנ"ז, ח"א, עמ' 17-20.

³ לניתוח נרחב של התנאים באישיותו ובהשכלתו של רס"ג, שהכשירוהו למלא תפקיד מרכזי במגעים בין הספרות היהודית לספרות הערבית, ראה: רינה דרורי, **ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית**, תל-אביב 1988, עמ' 158-160.

היקף פירושו של רס"ג למקרא

אחת השאלות החשובות ביותר בחקר יצירתו הפרשנית של רס"ג, היא: האם תרגם רס"ג ופירש את כל כ"ד ספרי המקרא או רק את חלקם? רבים, ובהם הרב יוסף קאפח ע"ה, נוטים להניח, שהגאון תרגם וביאר חלקים רבים מהמקרא, אך כנראה שלא את כולם.⁴

אולם קיימות עדויות כבדות משקל, שלפיהן תרגם הגאון ופירש את רוב המקרא, אם לא את כולו. חשובות במיוחד הן עדויותיהם של ר' פתחיה מרגנשבורג, התייר בן המאה ה-12, כי "בארץ בבל לומדים פירוש רבינו סעדיה, שעשה מכל הקרייה" [= המקרא],⁵ ושל ר' יששכר בן סוסאן המערבי, פרשן המקרא בן המאה ה-16, הכותב בהקדמתו העברית לפירושו למקרא, כי רס"ג "עשה פירוש לכל הארבעה ועשרים ספרי המקרא בלשון ערבי".⁶

סיכומם העדכני של העדויות והממצאים שבידינו הוא כדלקמן:

תורה: אין חולק על כך שהגאון תרגם את חמשת החומשים.⁷ אשר לפירוש הארוך (ראה עליו להלן), דעתם של חוקרים רבים היא, שרס"ג כתב פירוש ארוך ומקיף רק לחלק הראשון של ספר בראשית, עד פרשת "ויצא" (פרקים א - כה, ט), לכל ספר שמות ולכל ספר ויקרא, ואילו את המחצית השנייה של ספר בראשית, ואת הספרים במדבר ודברים לא פירש כלל.⁸ אולם לדעתי, קיימות ראיות משכנעות לכך שהגאון פירש את כל חמשת חומשי תורה, דוגמת הפניות של רס"ג לביאוריו על פסוקים ועניינים בספרים שאותם לא פירש לפי הדעה דלעיל, או מובאות משמו בכתביהם של חכמי ימי-הביניים מאותם חלקים בתורה, שאותם לא ביאר, כביכול.

⁴ ראה, למשל: א"ש הלקין, הערך: "תנ"ך, פרשנות", בתוך: **אנציקלופדיה מקראית**, חלק ח, ירושלים תשמ"ב, טור 650; הרב יוסף קאפח, **פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה**, ירושלים תשנ"ד, עמ' ו-ז.

⁵ אלעזר גרינהוט, **סיבוב הרב פתחיה מרגנשפורג**, ירושלים תרס"ה, עמ' 12.

⁶ ד"ס ששון, **אהל דוד**, לונדון 1932, ח"א, עמ' 63.

⁷ תרגומו של רס"ג לתורה היה נפוץ ביותר בקרב היהודים דוברי הערבית, ובעיקר בתימן, ותמיד על כך העובדה, שברחבי העולם מצויים כיום אלפי כתבי-יד של התרגום.

⁸ ראה, למשל: משה צוקר, **פירושי רב סעדיה גאון לבראשית**, ניו-יורק תשמ"ד, עמ' יא-יב.

נביאים: נביאים ראשונים – אין בידינו ראיה של ממש, שהגאון תרגם או פירש את הספרים יהושע ושופטים; אין גם הוכחות ודאיות שהגאון פירש או תרגם את הספרים שמואל ומלכים, אולם כמה מהפירושים המובאים בכתביהם של חכמי ימי הביניים פותחים פתח לאפשרות, שהגאון ביאר חלקים מהם.

נביאים אחרונים – בידינו קטעים רבים מפירושו של הגאון לספר ישעיהו, המקיפים את מרבית הספר;⁹ לא ידועים קטעים מפירוש הגאון לספר ירמיהו, שבעלות הגאון עליהם הוכחה מעל לכל ספק. אולם פרשני ימי הביניים מביאים פירושים כה רבים של רס"ג לפסוקים מספר זה, בנוסף להפניה של הגאון לפירוש אפשרי על אחד מפסוקיו, עד שאין לשלול את האפשרות, שהוא אכן ביאר ספר זה או חלקים ממנו; מספר יחזקאל ידוע לנו תרגום ערבי על כ, כד - לח ו-מא, יח - מד, כה, המיוחס (כנראה שלא בצדק) לרס"ג;¹⁰ מספרי תרי עשר בידינו פירושים אחדים, שניתן אולי להניח שהם של הגאון. יש יסוד לסברה, שרס"ג תרגם את ספרי תרי-עשר, וגם כתב ביאור לכולם, או לפחות לחלקם, אולם אין להוציא מכלל אפשרות, שהביאור לא היה רצוף, והתמקד בנושאים נבחרים בלבד [= "מסאיל"].

כתובים: פירושי רס"ג על הספרים: תהילים,¹¹ משלי,¹² ואיוב¹³ שרדו כמעט בשלימותם, ובכלל זה ההקדמות הארוכות שהקדים להם. כמו כן הגיעו לידינו כל תרגומו וכמעט כל פירושו הארוך לספר דניאל. לגבי הספרים: עזרא, נחמיה ודברי הימים, אין ראיות וודאיות שהגאון פירשם במלואם או בחלקם. אשר לחמש המגילות, בידינו תרגומו של רס"ג למגילות איכה ואסתר, וקטעים קטנים מתוך הפירוש הארוך עליהן; כמו כן בידינו תרגומים על שלוש המגילות האחרות, וכן פירושים, שבעלות הגאון עליהם שנויה במחלוקת חוקרים.¹⁴

⁹ ראה: יהודה רצהבי, תפסיר ישעיה לרב סעדיה (כתאב אלאסתצלאח), קרית-אונו תשנ"ד.

¹⁰ נחמיה אלוני, "מתרגום רב סעדיה גאון ליחזקאל", תרביץ, טז (תש"ה), עמ' 21-27.

¹¹ ספר תהילים עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ו.

¹² ספר משלי עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ו.

¹³ ספר איוב עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ג.

¹⁴ ראה, למשל: חמש מגילות עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ב. לדיון נרחב בהיקף פרשנותו של רס"ג למקרא ולמקורות שעליהם מבוססות הקביעות דלהלן, ראה: אליעזר

בהסתמך על האמור לעיל, נוכל לסכם ולומר, כי הגאון פירש את חמשת חומשי תורה במלואם, את חלק מספרי נביאים אחרונים, את רוב ספרי הכתובים וכמעט את כל חמש המגילות.

אופיים של פירושי רס"ג ותוכנם

פירושו של רס"ג למקרא מתחלקים עפ"י צורתם ותוכנם לשני סוגים:
א. פירוש קצר [= "תפסיר"], שהוא למעשה תרגום הפסוקים לערבית וביאורם אגב כך, תוך הוספת מילים או החסרתן, שינוי המבנה התחבירי של הפסוקים וכדומה. רס"ג לא היה הראשון שתרגם את המקרא ללשון הערבית. ידוע לנו בוודאות על תרגומים שנעשו קודם זמנו. קטעים מתרגומים אלה נשתמרו בידינו ובשנים האחרונות אף ראו אור בבימות מדעיות שונות.¹⁵ תרגומים אלה מייצגים, ככל הנראה, התפתחות של מסורות פרשניות שהתקיימו בעל-פה בווריאציות מקומיות, ואשר נבלעו מאוחר יותר בביאוריו של הגאון ונשתכחו. ביאורים אלה מתאפיינים במילוליות יתר, בהימצאותן של חלופות תרגום רבות ובהיעדר הכרעות פרשניות חד-משמעיות. הלשון

שלוסברג, תפיסות ושיטות בפירושו של רב סעדיה לספר דניאל, דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ט: על התורה - עמ' 1-15; על הנביאים - עמ' 15-25; על הכתובים - עמ' 25-30; הנ"ל, "נדבך נוסף לחקר פרשנות הגאון רב סעדיה - ביקורת על ספרו של יהודה רצהבי: פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות", סיני, קכג-קכד [= ספר רפאל - מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות לזכרו של ד"ר יצחק רפאל ז"ל] (תש"ס), עמ' תקפא-תקצג.

¹⁵ לקטעי הפירושים הקדם-סעדיאניים שראו אור עד היום ראה: יוסף טובי, "שרידי תרגום ערבי לתורה קודם לתפסיר רב סעדיה גאון", מסורות ז, תשנ"ג, עמ' 87-127; הנ"ל, "תרגום ערבי-יהודי עממי נוסף לתורה", בתוך: משה בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 481-501; הנ"ל, "תפסיר אלפאט' בכתב פונטי לחומש שמות וקטעים נוספים לתרגומים עממיים", בתוך: הנ"ל (עורך), בין ערב לערב - המגעים בין הספרות הערבית לבין הספרות היהודית בימי הביניים ובזמן החדש, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 53-74; Joshua Blau, "On a Fragment of the Oldest Judaeo-Arabic Bible Translation Extant", in: J. Blau & S.C.Reif (eds), Genizah Research After Ninety Years - The Case of Judaeo-Arabic, Cambridge 1992, pp. 31-39.

הערבית-היהודית, אשר בה נכתבו ביאורים אלה, מתאפיינת בשימוש בכתיב מלא, דוגמת הארכת תנועות קצרות. תעתיק זה, כמו גם הביאורים ושיטת הפרשנות, נדחה מאוחר יותר מפני תרגומו של רב סעדיה גאון ומפני שיטת התעתיק שאותה נקט, ואשר הפכה ללשון הכתיבה הנורמטיבית של הספרות הערבית היהודית. רס"ג בתרגומו, לעומת זאת, נטל לעצמו חירות לשנות את מבנה הפסוק העברי ולהתאימו לכללי הדקדוק והתחביר הערביים. פסוקים קצרים שילב הגאון לפסוק אחד, באמצעות הוספת אותיות או מילות חיבור. כאשר בפסוק מופיעים מספר שמות עצם זהים, המיר אותם הגאון בכינויי גוף ובכינויי קניין. דוגמה נאה לדרכו זו היא התרגום לבמדבר (ח, יט):

ואתנה את הלויים נתנים לאהרן ולבניו מתוך בני ישראל לעבד את עבדת בני ישראל באהל מועד ולכפר על בני ישראל ולא יהיה בבני ישראל נגף בגשת בני ישראל אל הקדש.

הצירוף "בני ישראל" נזכר בפסוק חמש פעמים, אולם רס"ג מתרגם אותו פעם אחת בלבד, ובייחוד המקרים הוא מסתפק בהפנייה אליו באמצעות כינויים:

וג'עלתהם להרון ולבניה מן בין בני אסראיל ליכ'דמו כ'דמתהם פי כ'בא אלמחצ'ר ויסתגפרו ענהם ולא יחל בהם ובא אד'א הם תקדמו אלי אלקדס [= ונתתי אותם לאהרן ולבניו מתוך בני ישראל, כדי שישרתו את שירותם באוהל מועד ויכפרו עליהם, ולא יהיה בהם נגף אם הם יגשו את הקדש].

תרגום זה מדגים גם את דרכו של הגאון לשנות את לשון הפסוק ולקצרה, במטרה ליצור תרגום רצוף וקריא, שהרי את הצירוף "ואתנה את הלויים נתנים", אשר השורש נת"ן מופיע בו פעמיים, תרגם באמצעות פועל אחד בלבד: "וג'עלתהם" [= נתתי אותם].

במקרים אחרים הגאון מוסיף בתרגומו מילים לצורך הבהרת הפסוק.

- כך, למשל, הוא מקדים לדברי אברהם לשרה: "והיה כי יראו אתך המצרים ואמרו אשתו זאת והרגו אתי ואתך יחיו" (בראשית יב, יב), את הפועל: "אכ'אף אן ראוך" וכו', דהיינו: "אני ירא, שכאשר יראו אותך המצרים" וכו', שהרי בסופו של דבר אברהם לא נהרג, כפי שהוא עצמו קבע בפסקנות שיקרה.
  - לעיתים הגאון משנה את סדר המילים בפסוק, כדי למנוע קשיים פרשניים. כך, למשל, הוא מתרגם את תשובת העם: "נעשה ונשמע" (שמות כד, ז), המעלה את הקושי, כיצד התחייב העם למלא את דבר ה' קודם שידע מהו, באמצעות המילים: "נקבלה ונצנעה" [= נקבל אותו ונעשהו], וסילק בכך את הקושי עוד קודם שהתעורר.
  - מאותה סיבה הפך בתרגומו את סדר המילים בפסוק: "והאבנים תהיין על שמת בני ישראל" (שמות, כח, כא) - "ותכון עלי אלחג'ארה אסמא בני ישראל" [= שמות בני ישראל יהיו על האבנים].
- ב.** פירוש ארוך [= "שרח"], המבאר את התרגום לערבית, והכולל דיונים בנושאי לשון, הלכה, מוסר, פילוסופיה, ופולמוס נגד כיתות יהודיות שפרשו מן "הרבניים", ובראשן הקראות, ונגד שיטות פילוסופיות של אומות אחרות ודתות שונות, ובעיקר האסלאם והנצרות.¹⁶

הפירושים הארוכים מתחלקים אף הם מבחינת תוכנם ואופיים לשני סוגים:

1. ביאורים "מונוגרפיים" מצומצמים יחסית בהיקפם, המוכתבים ע"י קונספציה רעיונית מסויימת. הגאון מקדים לפירושו הקדמה ארוכה, אשר בה הוא מסביר את נקודת המוצא, שעליה מבוסס הביאור כולו. התרגום לערבית הוא הנושא בעיקר המעמסה של הביאור המילולי, ואילו בגוף הפירוש מתבארות רק קבוצות של פסוקים פירוש מצומצם, המשרת את המטרה שפורטה בהקדמה לפירוש. אומנם גם בסוג זה של פירושים אנו מוצאים את כל המאפיינים שנמנו לעיל, דוגמת

¹⁶ בהקדמתו העברית לפירושו לתורה ר' יששכר אבן סוסאן מתאר את שני הפירושים באופן הבא: "ופירש [= רס"ג] כל הכ"ד ספרי המקרא בשני פנים בלשון ערבי, האחד הוא ה'אלשרח'... והשני: 'כתאב אלביאן', שהוא הביאור שמבאר ביותר רחב פשטי הפסוקים והילוכם ודקדוקם ויישובם, כדרך כל שאר מפרשי המקרא זצ"ל" (אהל דוד [ראה לעיל הערה 6], עמ' 66).

דיונים לשוניים, הלכתיים ופילוסופיים ופולמוס נגד קראים ואומות העולם, אך במידה מעטה יותר מאשר בסוג הפירושים השני, שיתואר להלן. אופייני לסוג זה של ביאור הוא הדיון שרס"ג מקדיש למזמור קי"ט בספר תהילים, הארוך בפרקי המקרא (176 פסוקים). בתחילת המזמור הגאון כותב: "כל המזמור הזה הוא דברים האמורים בלשון העבד הצדיק, [אבל] הכוונה בו ציווי מאת ה' לעבדיו לעשות דוגמת מה שיש בו, כדי שיוכלו לומר כדברים האלה כשהם צדיקים".¹⁷ דברים אלה הם חזרה על הקביעה בהקדמה לפירוש כולו, שספר תהילים הינו "דיבור אלוהי שאלהים מדבר אל עבדו, מצווה אותו, מזהיר אותו, מזרז אותו ומיירא אותו".¹⁸ אולם בהמשך, אין רס"ג מבאר אף לא אחד מפסוקי המזמור!

2. ביאורים "פרשניים" מקיפים, דוגמת הפירוש לחמשת חומשי תורה, שבהם הגאון מפרש כמעט כל פסוק, מבאר מילים קשות, זן בסוגיות לשוניות, הלכתיות ותיאולוגיות המסתעפות מן הפסוקים הנידונים, ומתווכח באריכות עם מתנגדיו. כך, למשל, בביאורו על דיני טומאת יולדת (ויקרא יב, ד-ה), רס"ג מתפלמס בחריפות רבה עם ענן ועם בנימין אלנהואנדי, שניים מראשי הקראים הראשונים. במהלך ביאורו הגאון דוחה את דברי בנימין, שביקש לטמא את היילוד, בטענה שנטבל בדם נידה. אח"כ הוא מוסיף ומזכיר דעות קראיות נוספות בעניין טומאת היולדת:

ואמר בנימין אחר זה, ואמרו אלה שהלכו אחריו, דברים תמוהים מזה, בכך שעשו את היולדת בשלושים ושלושה או בששים וששה 'סופרת' וחייבו אותה פרישות. והם מביאים לכך ארבע ראיות. אבל ענן ורבים מן המחדשים מביאים כראיה את לשון התורה 'תשב' (יב, ד), ודימו שמוכן 'תשב' תפרוש. אח"כ פנו לחזק זאת במה שדימו מלשון התורה על הגר: 'ותלך ותשב לה מנגד' (בראשית כא, טז), ואמרו, כשם שאותה ישיבה פרישות, כך ישיבה זו פרישות. בהיקש זה הם טועים טעות חמורה...

¹⁷ ספר תהילים עם תרגום ופירוש רס"ג, עמ' רנ.

¹⁸ שם, עמ' כד.

אחד מהם הקיש 'תשב' למאמר הכתוב: 'וישב מחוץ לאהל' (ויקרא יד, ה) במצורע, ודימה שזה גם כן פרישות, ואין הדבר כך... ויש מהם מי שמביא ראייה אחרת ואומר... על כך נאמר לו: וכיצד ידעת זאת?... אחד מהם פירש 'בכל קדש' בני ישראל, מחמת שהם קדושים, אחר מיסב אותו על בעלה, וכל זה טעות... ויש מהם מי שמביא ראייה שלישית ואומר... על כך נאמר לו... אשר לבנימין, הנה הביא ראייה רביעית ואמר... וחרפת סתירת פרישות זו ברורה.¹⁹

דוגמה מובהקת לפולמוס אנטי-מוסלמי בפירושו הארוך של הגאון, הוא ביאורו על עקידת יצחק. המוסלמים, הטוענים שהיהודים זיפו את התורה, ניסו לבסס את טענתם על הסתירה שבין ציווי ה' לאברהם אודות יצחק: "והעלהו שם לעלה" (בראשית כב ב), לבין ציווי אחר, המונע ממנו להקריב את יצחק: "אל תשלח ידך אל הנער ואל תעש לו מאומה" (שם, שם יב).²⁰ בפירושו לבראשית כב, ב רס"ג מתייחס לשתי סתירות שהמוסלמים מעלים בהסתמך על פסוק זה. את הסתירה הראשונה, בין הציווי להעלות את יצחק לעולה, לבין ההבטחה: "כי ביצחק יקרא לך זרע" (שם, כא יב) הוא מיישב בטענה, שהקב"ה היה יכול להחיות את יצחק לאחר הקרבתו ולקיים בו את ההבטחות, ואילו את הסתירה השנייה, שהוצגה לעיל, הוא מתרץ בארבע דרכים שונות.²¹

פולמוס אנטי-נוצרי מצוי, למשל, בביאורו על בראשית א, כו: "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו", שממנו רצו הנוצרים להביא ראייה לנכונותה של אמונת השילוש. בתרגומו

¹⁹ יהודה רצהבי, "שלושה קטעים חדשים מפירוש ר' סעדיה לספר ויקרא", סיני, צד (תשמ"ד), עמ' יב-יד, בדילוגין. דוגמה מאלפת נוספת ראה בפירושו של ראב"ע על שמות כא, כד ("עין תחת עין"), אשר בו מצוטט ויכוח שניהל הגאון עם הקראי בן זיטא, שבהיעדר קבלת חז"ל ביאר את הפסוק כפשוטו (וראה עוד מאמרי: "עין תחת עין" - עיון משווה בפרשנות ימי-הביניים", שמעתין, 87 [תשמ"ז], עמ' 8-12).

²⁰ אליהו שטראוס, "דרכי הפולמוס האסלאמי", ספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בווינה, ירושלים תש"ו, עמ' 184, סעיף 5.

²¹ פירושי רס"ג לבראשית, עמ' 401-402. בנושא זה דנתי בהרחבה במאמרי: "השפעות אסלאמיות על פרשנות המקרא של ימי הביניים", מחנים, 1 תשנ"ב, עמ' 104; "למקומה של עקדת יצחק בפולמוסו של רס"ג נגד האסלאם", בתוך: משה חלמיש, חנה כשר ויוחנן סילמן (עורכים), אברהם אבי המאמינים – דמותו בראי ההגות לדורותיה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב, עמ' 115-129.

הערבי לפסוק רס"ג משאיר אומנם את צורת הריבוי בפועל "נעשה", אך מוסיף את המלה: "מסלטא" [= שליט], כדי לבאר, שהדמיון בין האדם לבורא איננו מבחינה גופנית-חיצונית, אלא בשליטה על אחרים. בפירוש הארוך הגאון מסביר, כי הריבוי "נעשה" הוא לשון גדולה וכבוד, כנהוג בפי מלכים ושרים, ואיננו מעיד על ריבוי כלל. בהמשך הוא מתפלמס עם הנוצרים ודוחה את ראייתם מן הפסוק, הן עפ"י הפרשנות הפשטית והן עפ"י פרשנות הדרש.²²

המגמות הפרשניות של ביאור רס"ג למקרא

פירושו של רס"ג למקרא, כמו גם חיבוריו האחרים, נכתבו מתוך מגמה פרשנית ברורה. מו"ר פרופ' יהודה רצהבי מדגיש בעניין זה את מחויבותו של הגאון לתפקידו הציבורי-דתי:

כיון שחיי המעשה וצרכי הקהל הנחו את הגאון בכתיבת חיבוריו, לא תרגם ופירש אלא את הספרים שבית ישראל הרבה לעסוק בהם מכוח הדת והמנהג: התורה, ספרי אמ"ת וחמש מגילות.²³

ואכן, כל הפירושים שבעלות רס"ג עליהם כמעט שאינה מוטלת בספק, הם על ספרים, שהעיון והקריאה בהם מרובים בקהילות ישראל: בחמשת חומשי תורה לומדים וקוראים מדי שבת בשבת; בספרי נביאים אחרונים מרובים הפרקים המשמשים כהפטרות; בספרים: ירמיהו, איוב ואיכה מותר לקרוא בתשעה באב ובשאר ימי האבילות;²⁴ בספר תהילים נהוג לקרוא לעיתים תכופות; ספר משלי הוא ספר מוסר רב

²² לניתוח הפירוש ומידת התקבלותו בקרב הפרשנים שאחרי הגאון, ראה מאמרי: "פירושו של רס"ג על 'נעשה אדם בצלמנו כדמותנו' בראי פרשנות ימי-הביניים", סיני, קב תשמ"ח, עמ' א-ז.

²³ יהודה רצהבי, "קטעים מפירוש רב סעדיה לאיכה", ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כ-כא תשמ"ד, עמ' 350.

²⁴ ראה מסכת תענית דף ל ע"א, וכן סידור רס"ג, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תשל"ט, עמ' שיח, שו' 10-12.

ערך; בחמש המגילות קוראים בציבור במועדים קבועים, ובספר דניאל נהוג לקרוא לפני תפילת מנחה בשבתות שבין ט' באב לראש השנה, ואפילו עד אחרי חג סוכות, בגלל נבואות הנחמה שבו.²⁵

אולם, לדעתי, אין די בהנחה, שרס"ג חיבר את פירושו אך ורק במטרה לבאר להמוני העם את הספרים והמגילות שאותם קראו במועדים קבועים בשנה, שכן ממצאי גניזה מלמדים, שהיהודים בימי-הביניים למדו כמעט את כל המקרא, ולא רק את הספרים שנקראו בציבור במועדים ידועים. ריבוי הקטעים מתוך כל ספרי נביאים וכתובים (פרט לספר דברי-הימים) מוכיח, שהתלמידים המבוגרים יותר ניסו להקיף בלימודם את המקרא כולו, או לפחות את רובו.²⁶

עיון בפירושו של רס"ג למקרא מעלה, כי הם קשורים קשר בל יינתק עם ההתפתחויות החברתיות בתקופתו, ועם העובדה, שהוא ראה את עצמו כפרנס הממונה על הציבור, שתפקידו לשמור על עמו לבל ינטוש את דרך התורה והמצוות, ולבל ייתפס לאמונות ולדעות משובשות. שאיפת חייו הגדולה של רס"ג היתה מנהיגות ציבורית, והוא הקדיש לה את כל מאמציו ואת כל יצירתו הספרותית, ובכלל זה גם את היצירה הפרשנית, במידה חסרת תקדים בתקופת הגאונים.

המטרות העיקריות שעמדו לנגד עיניו של רס"ג בכתבו את חיבוריו, ובמיוחד את פירושו למקרא, היו: ביטול המחלוקות בקרב האומה, ביעור הבערות, חיזוק האמונה ועקירת דעות משובשות, ומלחמה בקראים ובכופרים למיניהם. מסיבות אלה ייחד הגאון את חיבוריו הפרשניים לדיון בנושאים ספציפיים, וזאת כמובן, בנוסף לביאור מילים קשות ועניינים סבוכים בספרים הנידונים. מסיבות אלה הקדיש, למשל, הגאון את הפירוש לספר איוב לביאור מטרתם של הייסורים הבאים על האדם בעוה"ז, ואת הפירוש לספר משלי לדיון בענייני מוסר שיש בהם כדי לעניין כל אדם.²⁷

מגמתיות זו באה לידי ביטוי מיוחד בפירושו של הגאון לפסוקים או לספרים שלמים, העומדים, לעיתים, בניגוד לדעת חז"ל ולפרשנות המקובלת. כך, למשל, סבר רס"ג

²⁵ טוביה פרשל, "מנהג קריאת ספרי איוב ודניאל בשבתות הקיץ", **הצפה** (ט"ו אלול תשמ"ב), עמ' 6.

²⁶ ש"ד גויטיין, **סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם**, ירושלים תשכ"ב, עמ' נג.

²⁷ מגמות כתיבתו של רס"ג נדונו בהרחבה במאמרי: "המגמות החברתיות של חיבורי רב סעדיה גאון", **אסופות**, ו תשנ"ב, עמ' עא-פה.

ממניעים של פולמוס אנטי-קראי על אופיו ותוכנו של סידור התפילה, כי ספר תהילים הוא בבחינת תורה שנייה שניתנה לדוד המלך, ולא ספר תפילות, בהתעלמו בכך לחלוטין מדברי חז"ל²⁸ שדוד ועשרה זקנים חיברו את ספר תהילים.²⁹

המקרא ומטרותיו עפ"י רס"ג

המקרא, אליבא דרס"ג, הוא ספר הדרכה לאדם, שתכליתו "ללמד את בני האדם דעת ולהביאם למשמעתו". אמצעי זה מושג, לדבריו, בשלוש דרכים: מתן מצוות עשה ולא תעשה, גילוי השכר והעונש הכרוכים בקיום המצוות ובביצוע העבירות, וסיפור קורותיהם של אנשים ועמים ששעו למצוות ולאזהרות והצליחו, או המרו את פי ה' ונענשו. שתי הדרכים האחרונות נועדו להגביר את אפקט ההרתעה, במטרה להבטיח שמירה מרבית של המצוות והימנעות מעבירות. רס"ג מדגים את שלוש הדרכים באמצעות האיסור לאהרן ולבניו להיכנס בכל עת לקודש הקדשים (ויקרא טז א-ב): "דבר אל אהרן אחיך ואל יבא בכל עת אל הקדש" - ציווי; "ולא ימות" - גילוי העונש; "וידבר ה' אל משה אחרי מות שני בני אהרן בקרבם לפני ה' וימתו" (פסוק א) - איזכור גורלם של אלה שלא מילאו אחר הצו ושילמו על כך בחייהם.³⁰ סיפורי המקרא נועדו, עפ"י רס"ג, גם להעברת מסרים חינוכיים. בהקדמתו לפירוש לספר משלי הוא כותב על דרך ההכללה: "המוני העם לוקחים מוסר גם מצרות של אחרים, ולפיכך כתב לנו אלהינו יתברך ויתעלה בספרו שנתן, ידיעות של אנשים הגונים, כדי שנרצה להיות צדיקים כמותם, וידיעות של אנשים מגונים, כדי שניזהר ממעשי הרשע שעשו".³¹ בפתיחה לפירוש על ספר בראשית פירט יותר:

²⁸ בבא בתרא יד ע"ב.

²⁹ על שיטתו המקורית של רס"ג בפירוש ספר תהילים, ראה: אוריאל סימון, **ארבע גישות לספר תהילים** – מרס"ג עד ראב"ע, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 13-95.

³⁰ **תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי**, מהדורת נפתלי דירינבורג, פריס תרנ"ג, ההקדמה, עמ' 1-2, וכן כתב בפתיחה לפירוש על בראשית (ראה לעיל הערה 8), עמ' 171.

³¹ ספר משלי עם תרגום ופירוש רס"ג, עמ' טו.

הכתוב סיפר על יראת השם של נח, אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן, כלב ופנחס ועל השכר שהגיע להם על מעשיהם הטובים, כדי שנשתוקק למעשיהם ונעשה כמותם... וסיפר על עוונותיהם של אדם ושל דורות נח ופלג ושל אנשי לוט ופרעה ועמלק ושל המקלל וקורח וזמרי ומה שהגיע לכל אחד מהם בעטיים של מעשיו, כדי שניזהר ולא נעשה כמעשיהם.³²

יסודות פרשנות המקרא של רס"ג

בהקדמתו לפירוש הארוך על התורה הגאון מסביר את היסודות שעליהם הוא משתית את תרגומו ואת פרשנותו. לדבריו, יש לבאר את הכתוב עפ"י פשט הלשון:

מן המחוייב, שבעל שכל יתפוס תמיד את ספר התורה לפי הפשט המפורסם והרווח בין אנשי לשונו, שהרי מגמת כל ספר היא, שיגיעו ענייניו אל לב השומע בשלימות.

אולם בארבעה מקרים, רס"ג קובע, חייב הפרשן להוציא את הכתוב מפשוטו: אם פשט הכתוב סותר את מה שהאדם משיג בחושיו או בשכלו, את קבלת חז"ל על הפסוק, או פסוק אחר במקרא. רס"ג גם מדגים את ארבעת המקרים הללו:

1. פשט הפסוק סותר את המושג בחוש: "ויקרא האדם שם אשתו חוה כי היא היתה אם כל חי" (בראשית ג כ) - והרי אנו משיגים בחושינו, כי חוה לא היתה אם כל בעלי החיים, אלא אֵם מין האדם בלבד. לפיכך הוסיף הגאון בתרגומו לפסוק את המלה: "נאטק" [= מדבר], על מנת להבהיר, שחוה היתה אֵם כל חי מדבר בלבד, היינו: אֵם האדם.

2. פשט הפסוק סותר את המושג בשכל: "כי ה' אלהיך אש אכלה הוא" (דברים כ כד) - והרי אנו משיגים בשכלנו, כי ה' איננו כאש, המשנה את צורתה מדי פעם. לפיכך

³² פירושי רס"ג לבראשית, עמ' 174-175.

הגאון מיסב את הפסוק על העונש שה' יביא על החוטאים: "לאן עקאב אללה רבך נאר אכלה" [= כי עונש ה' אלוהיך הוא אש אוכלת].

3. פשט הפסוק סותר כתוב אחר: "לא תנסו את ה' אלהיכם" (דברים ו טז) - והרי פשט הפסוק סותר את הפסוק: "הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי ובחנוני נא בזאת אמר ה' צבאות" (מלאכי ג י). לפיכך הגאון מבאר, כי הציווי "ובחנוני" איננו הוראה לבחון את ה' אם הוא מסוגל לבצע דבר זה או אחר, אלא הזמנה לאדם לבחון את מעמדו שלו לפני ה', כלומר: אם הוא ראוי שה' יעשה לו אות אם לאו, ובחינה כזו איננה בכלל האיסור "לא תנסו".

4. פשט הפסוק סותר את קבלת חז"ל: "לא תבשל גדי בחלב אמו" (שמות כג יט, ועוד) - והרי חז"ל אסרו לאכול כל בשר בחלב, ולא רק בשר גדי בחלב אמו. לפיכך תרגם הגאון: "ולא תאכל לחמא בלבן" [= לא תאכל בשר בחלב], כשהוא משמיט בתרגומו את המלה "אמו" ואיננו מאפיין את סוג הבשר.³³ אולם גם כאשר הפרשן מוציא פסוק מפשוטו, עליו לשמור בקפדנות על כללי הדקדוק והתחביר המקובלים:

בצד שלושת הפנים הללו [= הכתוב, המקובל והמוחש, שבכללו גם המושכל] צריך שהעתקתו [של המפרש] מלשון ללשון תהיה מכוונת וישרה בשתי השפות יחד. וכן הנטיות והגזרות בדקדוק אינן צריכות לחרוג מן המינוח של אנשי שתי הלשונות, הן השכיח והן הנדיר.³⁴

ואכן, בנקודה זו בא לידי ביטוי אחד ההבדלים העיקריים בין פרשנותו של הגאון לבין פרשנות חז"ל. חכמי התלמוד והמדרש נטלו לעצמם חירות גדולה לדרוש מילים

³³ שם, עמ' 191, וראה עוד: הנבחר באמונות ובדעות, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' ריט-רכ; ספר איוב עם תרגום ופירוש רס"ג, עמ' כ. כללים אלה להוצאת כתוב מפשוטו מצויים גם אצל פרשני הקוראן המוסלמיים, ומשם לקחום חכמי ימי הביניים, וראה עוד: משה צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 234-235.

³⁴ רצהבי, תפסיר לישעיה לרב סעדיה (ראה הערה 9 לעיל), עמ' רמט-רנ, וראה עוד: צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, עמ' 236.

ופסוקים, לפעמים גם תוך כדי הוצאתם מעניינם ומהקשרם. רס"ג, לעומת זאת, הגביל את פרשנות הדרש שלו באמצעות מערכת של חוקים דקדוקיים, תחביריים ולקסיקוגרפיים, ובאמצעות מערכת מקבילה של מידות פרשניות, המבוססות על אמות מידה שכליות.

בפירושו ניסה רס"ג לשלב בין השכל לבין מסורת חז"ל ("אלעקל ואלנקל"). לדעתו, אימות התורה באמצעות השכל הוא מצווה, שכן קיימת התאמה בין הנבואה לבין המסקנות שניתן להסיק באמצעות השכל. ביטוי מפורש לשיטתו זו הוא נותן בהקדמתו לתרגום התורה:

דע, אתה המעיין בספר התורה הזה, כי אעפ"י שערכו יקר מאד ומדרגתו נישאה... בכל זאת, אין רשות לעבדי האלהים להאמין, כי אין לו יתברך ויתעלה עליהם מופת אחר זולתו. אבל צריכים שידעו, כי יש לו עליהם שני מופתים אחרים. הראשון הוא קודם לתורה, והוא מופת השכל, אשר בו ידע האדם, כי כל העצמים הנראים והמוחשים מחודשים והמחדש אותם הוא נצחי... ושאר שרשי האמונות הנולדות ע"י הראיות השכליות, כמו המצוות השכליות, כמו הצדק והיושר. ואמנע מלהביא דבר מן המופת הזה עליהם בספר הזה, כי לא חיברתיו לפנים האלה.

והמופת השני, מאוחר למופת התורה, והוא ידיעת קבלת הנביאים, איך הורו על כל דבר חדש אשר יקרה בין בני אדם, ואיזה דרך הלכו בו בעשיית המצוות המקובלות... ואמנע עוד מלתת פשר דבר מה מזה בזה הספר, כי לא בשביל זה כתבתיו. וכבר דיברתי בהרחבה על שתי הידיעות האלה, רצוני לומר קבלת הנביאים, בספר פתרון התורה הגדול.³⁵

³⁵ ההקדמה לתרגום התורה, עמ' 3-4. גם מקטע זה אפשר להסיק מסקנות ביחס להבדל שבין הפירוש הקצר לבין הפירוש הארוך. דברים דומים לאלה המצוטטים לעיל כתב רס"ג גם בפתחה לפירוש הארוך, אך שם סיים: "ושלושה יסודות אלה: המושכל, הכתוב והמקובל, כשהם מתקבצים יחד, הם נותנים לבני האדם את השלמות" (עמ' 168).

רס"ג היה אבי הפרשנות הפילוסופית למקרא, ורבים מהכללים שקבע אומצו ע"י הפרשנים שחיו אחריו. כך, למשל, הוא מבאר את התארים והפעלים במקרא המגשימים את הבורא, בדרך אליגורית, כשהוא מסתמך בכך על פסוקים מפורשים דוגמת: "ואל מי תדמיון אל ומה דמות תערכו לו" (ישעיהו מ יח), ונאמן לשיקול השכלי, שלפיו ה' "בורא כל גוף וכל עצם וכל מקרה, ולא יתכן שיהיה בו דבר ממה שברא".³⁶ בחיבורו הפילוסופי "אמונות ודעות" רס"ג דן בהרחבה בסוגיית ההגשמה ומפרש את עשרת חלקי הגוף המיוחסים לבורא במקרא עפ"י הכלל: "הלשון, כך היא אמיתתה ודרכה, להרחיב, להשאיל ולהמשיל". עפ"י דרך זו "ראש" עניינו כבוד ורוממות, "עין" - השגחה, "פנים" - רצון וכעס, "אוזן" - קבלת דברים, "פה" ו"שפה" - הסבר וציור, "יד" - יכולת, "לב" - חכמה, "מעים" - חסד ו"רגל" - כפיה. בהמשך הוא עומד על משמעותם של שמות דוגמת "מקום", "זמן" ו"קנין", או של פעלים דוגמת "ויעש", "וישבת", "וינח", כאשר הם נאמרים על הבורא. בנוסף הגאון מבאר בדרך אליגורית מושגים דוגמת "כבוד ה'" או "שכינה", כמו גם את תיאורי ה' וצבא השמים המצויים בכתבי הקודש, כגון: "ה' ישב על כסאו וכל צבא השמים עמד עליו מימינו ומשמאלו" (מלכים א, כב יט), "ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו מלמעלה" (יחזקאל א כו), או: "חזית הוית עד די כרסון רמיו ועתיק יומין יתב לבושה כתלג חור ושער ראשה כעמר נקא" (דניאל ז ט).³⁷

רס"ג ייחס חשיבות רבה לפרשנות חז"ל. בהקדמתו לפירושו על ספר ישעיהו הוא קובע, כי כל פירוש חייב להתאים לנבואת משה ("הנבואה הראשונה"), כי "היא הציר הקבוע, שסביבו סובבים כל הנביאים ומזרזים לה, ואליה מקישים כל לשון סבוך בכל הספרים" [= ספרי הקודש]. כמו כן אסור שהפירושים יעמדו בסתירה למסורות הנביאים ולקבלת הקדמונים, "כי הם אמת מידה לכל מאמר ומבחן לכל דיעה, ולא יפלו בה ספק ופקפוק, כיון שהיא נמסרה עפ"י מדעי הראשונים, כוונתי לחוש".³⁸

³⁶ ספר דניאל עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"א, עמ' קלג.

³⁷ אמונות ודעות, עמ' ק-ק; הפירוש לספר דניאל, עמ' קלג-קלו.

³⁸ רצהבי, תפסיר ישעיה לרב סעדיה, עמ' רמט, ובשינויי תרגום: פירושי רס"ג לבראשית, עמ' יג.

לא ייפלא, איפוא, שבפירושו של הגאון למקרא מצויים ביאורים רבים, המשלבים בין התורה שבכתב לתורה שבעל-פה. כך, למשל:

- הגאון מתרגם את הפסוק: "עין תחת עין" (שמות כא כד) במילים: "ודיה עין בדל עין" [= דמי כופר עין תמורת עין];³⁹
  - את הפסוק: "ונקרב בעל הבית אל האלהים אם לא שלח ידו" (שמות כב ז), הוא מתרגם: "תקדם צאחב אלמנזלה אלי אלחאכם וחלף אנה לם ימד ידה אלי מלך צאחבה" [= בעל הבית יקרב אל הדיין ויישבע שלא שלח ידו ברכוש רעהו];⁴⁰
  - את הפסוק: "וספרתם לכם ממחרת השבת" (ויקרא כג טו), העומד במרכזו של הפולמוס על המועד שבו חל חג שבועות, הגאון מתרגם: "ואחצו מן גד אלעטלה" [= תספרו ממחרת יום השבתון], על מנת להוציא מדעת הקראים, הסוברים שספירת העומר מתחילה תמיד במוצאי השבת הראשונה שאחרי יו"ט ראשון של פסח, באופן ששבועות חל תמיד ביום ראשון בשבוע.⁴¹
- הערכה רבה רחש רס"ג לתרגומים הארמיים שקדמו לו. בדונו במאמר השני של "אמונות ודעות" בשלילת ההגשמה מן הבורא, הגאון מביא ראיה "מן המקובל", שאי-אפשר לייחס לבורא תארים גשמיים:

מצאנו חכמי אומתנו הנאמנים על דתנו, בכל מקום שמצאו דבר מההגשמה הזו, אינם מתרגמים אותו בלשון מגשימה, אלא מסבים אותו למה שמתאים לכלל הקודם, והם תלמידי הנביאים והבקיאים ביותר בדברי הנביאים... ולכן תרגמו: 'הנה יד ה' (שמות ט, ג) - 'הא מחא מן קדם ה'; ותרגמו: 'ותחת רגליו' (שם, כד, י) - 'ותחות כרסי יקריה';

³⁹ למקור תרגומו של רס"ג ראה: בבא קמא, דף פג ע"ב; **מכילתא דרבי ישמעאל**, מהדורת הורוביץ, ברסלאו 1930 [ד"צ ירושלים תש"ל], עמ' 277, ועוד.

⁴⁰ השווה: מכילתא דר' ישמעאל, עמ' 300.

⁴¹ השווה: מנחות דף סה ע"ב - סו ע"א. על פולמוסו של רס"ג בעניין "ממחרת השבת", ראה: משה צוקר, "חלקו של רב סעדיה גאון בפולמוס 'ממחרת השבת'", **PAAJR** (1951) 20, החלק העברי, עמ' א-כו.

ותרגמו: 'על פי ה' (שם, יז, א) - 'על מימרא דה', ותרגמו: 'באזני ה' (במדבר יא, א) - 'קדם ה', וכן כל הדומה לזה.⁴²

אולם לא תמיד תרגומו של רס"ג מתאים לתרגומים הארמיים. אונקלוס ומתרגמים אחרים עשו שימוש בדרשות חז"ל ובתרגום האליגורי גם ללא הכרח פרשני דוחק, ואילו רס"ג נקט את שיטת ה"תאויל" רק כאשר פשט הפסוק מנוגד למושכל, למושג, לקבלת חז"ל או לפסוק אחר במקרא. יתרה מזאת, גם כאשר רס"ג מבאר שלא על פי הפשט, הוא עושה מאמץ כדי שפירושו יהיה קרוב ככל האפשר לפשט הלשון, ואילו אונקלוס מתרגם לעיתים באופן חופשי וללא אחיזה בפשט הפסוק. כך, למשל, תרגם אונקלוס את הפסוק: "ויצב שם מזבח ויקרא לו אל אלהי ישראל" (בראשית לג, כ) - "ואקם תמן מדבחה ופלח עלוהי קדם אל אלהא דישראל". רס"ג, לעומת זאת, שומר על הפועל "ויקרא" ומשנה בתרגומו רק את המלה "לו": "ונצב ת'ם מד'בחה ודעא אמאמה באסם אלטאיק אלאה אסראיל" [= והקים שם מזבח וקרא לפניו בשם האל אלהי ישראל].⁴³

השפעת הסביבה הערבית ופרשנות הקוראן

בימיו של רס"ג תפסה הלשון הערבית את מקומה של הלשון הארמית כשפת הכתיבה והדיבור, והיהודים חיברו את כל חיבוריהם (למעט שירה) בלשון הערבית. אולם הגאון היה אחד הראשונים שחיבר פירושים ארוכים ומפורטים בלשון זו. כך, למשל, מעיד עליו המדקדק ר' יונה אבן ג'נאח:

⁴² אמונות ודעות, עמ' צט-ק. התרגומים הארמיים שרס"ג מצטט מתאימים לתרגום אונקלוס ולתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל.

⁴³ על תרגום רס"ג לתורה, עמ' 266-267, והערה *109.

וכבר ראיתי ראש הישיבה רבינו סעדיה ז"ל נוהג המנהג הזה ברוב פירושו, רצוני לומר, שהוא מתרגם המלה הנוכריה במה שדומה לה מן הלשון הערבי.⁴⁴

יתרה מזאת, בתרגומו ובפירושו התחשב רס"ג בתחביר הלשון הערבית ובסגנונה, ואף השתדל להתאים אליהם את תרגומו. כך, למשל, הוא מתרגם את הפסוק: "והביא את אשמו לה" (ויקרא ה ו) - "פליאת בקרבאנה ללה [= יביא את קרבנו לה]" , ובפירוש הארוך הוא מסביר, כי המיר את "אשמו" ב"קרבנו", משום שאין לומר בערבית: "פליאת באת'מה ללה".⁴⁵

רס"ג היה אחד הפרשנים הראשונים שנעזרו בלשון הערבית לשם הבנת מילים יחידאיות, כלומר: מילים ששורשן מופיע במקרא פעם אחת בלבד, או שיש להן אחיות מאותו שורש במקרא, אך בתצורה אחרת או במשמעות אחרת. כך, למשל, תרגם את הפועל "יצען" (ישעיהו לג כ) באמצעות הפועל הערבי "יט'ען"; את "סס" (ישעיהו נא ח) באמצעות המלה הערבית "סוס", ואת "מחוז" (תהילים קז ל) באמצעות המלה הערבית "מאחוז".

תצויין במיוחד נטייתו של הגאון לתרגם מילים עבריות באמצעות מילים ערביות שוות-צליל, כגון: "יעכסנה" (ישעיהו ג טז) - "יעכסן"; "וימתחם" (שם מ כב) - "ומתחא". לעתים תרגם באמצעות מילים שוות-צליל גם צירופי שמות, כגון: "מעט שנות מעט תנומות" (משלי כ לג) - "קליל מן אלסנאת ואלנומאת", "פליט ושריד" (איכה ב כב) - "פלית ושריד". מגמתו זו של רס"ג אילצה אותו להשתמש לעיתים בשורשים נדירים ובהוראות בלתי שגרתיות של שרשים קיימים, כגון: "ידין עמים" (איוב לו לא) - "ידין אלשעוב", "לא ישנו" (איוב כט כב) - "לא ית'נון".⁴⁶

⁴⁴ ספר הרקמה, מהדורת מיכאל וילנסקי, ברלין תרפ"ט [ד"צ ירושלים תשכ"ד], עמ' יז.

⁴⁵ על תרגום רס"ג לתורה, עמ' 273.

⁴⁶ עוד על דרכו של רס"ג לתרגם באמצעות מילים דומות צליל, ראה: יהודה רצהבי, **אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון**, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 34-35. על לשונו הערבית של רס"ג וזיקתה ללשון הערבית הקלאסית, ראה שם, עמ' 24-25.

בביאוריו נעזר הגאון גם בלשון הערבית המדוברת. כך, למשל, הוא כותב, כי משמעותו של הפועל "וארוה" (תהילים פ יג) הוא "יקטפוה", כמו שאומרים הערבים: 'רטב יג'נו' [= יקטפו את התמרים הבשלות].⁴⁷ את הצירוף "חכמ לבב" (איוב ה ד) הגאון מבאר "חכמ מדע", לפי שבעברית מכנים את המדע "לבב", והוא מוסיף ומביא ראייה מן הערבית: "וכן הערבים מכנים את הצמחים 'טל', לפי שהם [גדלים] באמצעות הטל, ומכנים את הנדיבות 'טל', מעניין הרכות ורוחב הלב".⁴⁸

דרכו של הגאון לבאר עפ"י הריאליה של ימיו באה לידי ביטוי בפירושו על הפסוק: "אדדם עד בית אלהים קול רנה והמון חוגג" (תהילים מב ה): "פירשתי 'אדדם' - אשיר שיר לכת, כדרך שהערבים שרים בדרכם ובמסעם, ובמיוחד בלילה, כך היו אבותינו שרים באומרם: 'קומו ונעלה ציון אל ה' אלהינו' (ירמיהו לא ה) ומה שדומה לכך".⁴⁹

מתוך מגמה זו רס"ג מבקש גם לזהות ארצות, בעלי חיים, צמחים ומקומות גיאוגרפיים במקרא. כך, למשל, הוא מנסה לזהות את אבני החושן (שמות כה יז-כ) עם אבני-חן שהכיר בימיו, ואת הנהרות היוצאים מגן עדן (בראשית ב יד) עם הנהרות הגדולים ביותר במזרח, דוגמת הנלוס והפרת. אולם ביאורו זה, כמו גם שיטתו הנ"ל, עוררו עליו את חמתו של ראב"ע, המותח עליו ביקורת, אך עם זאת מנסה ללמד עליו סניגוריה:

אמר הגאון, כי פישון יאור מצרים... ואין ראייה על פישון שהוא היאור, רק שתרגם החזילה כפי צרכו, כי אין לו קבלה. וכן עשה במשפחות ובמדינות, ובחיות, ובעופות, ובאבנים. אולי בחלום ראם, וכבר טעה במקצתם, כאשר אפרש במקומו. א"כ לא נישען על חלומותיו, אולי עשה

⁴⁷ ספר תהילים עם תרגום ופירוש רס"ג, עמ' קצב.

⁴⁸ עמ' טט-ע.

⁴⁹ פירוש רס"ג לתהילים, עמ' קכד.

כן לכבוד השם, בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתם, שלא יאמרו, כי יש בתורה מצוות לא ידענום.⁵⁰

רס"ג הכיר גם את ספרות מוסלמית דתית, ובכלל זה את הקוראן וספרות החדית' [= התורה שבע"פ של האסלאם], ונעזר בה בפירושו למקרא. על מגמה זו בחיבורי ימי-הביניים בכלל, ובפירושי הגאון בפרט, אפשר ללמוד מעדותו של ר' משה אבן עזרא: "ראשי העוסקים בהלכה וגדולי המדברים, רבי סעדיה ור' האייר ואחרים מן המדברים, הסתייעו בו [= בקוראן] כשביקשו עזרה בגילוי הסתום שבנבואות, ואף בפירושי הנוצרים על כל חולשתם".⁵¹

דוגמא בולטת להשפעה זו בחיבוריו הפרשנים של רס"ג היא חלוקת הלשון, בעקבות הקוראן, לביטויים הניתנים להתפרש באופן אחד בלבד [= "מחמאת"] ולביטויים הניתנים להתפרש במספר אופנים [= "מתשאבהאת"]. ההבחנה בין שני סוגי הדיבור שימשה בידי רס"ג, כמו גם בידי פרשני והקוראן, אמצעי יעיל ליישוב סתירות, לכאורה, בין פסוקים, דהיינו: את הפסוק הרב-משמעי יש להשוות אל הפסוק המקביל לו, אך הניתן להתפרש באופן אחד בלבד.⁵²

דוגמאות נוספות לדרכי פרשנותו של רס"ג

בפירושו למקרא רס"ג מרבה לעסוק בענייני דקדוק ולשון, לקסיקולוגיה וסגנון. פרשנותו הפילולוגית של הגאון ועיונו המדקדק בלשון המקרא מודגמים יפה

⁵⁰ פירוש ראב"ע על בראשית ב, יא. הסיפא של דברי ראב"ע: "בלשון ישמעאל ובכתיבתם" פתחה פתח למחלוקת חוקרים באשר לקהל היעד שעבורו נכתב פירוש רס"ג ובאשר לאותיות שבהן נכתב הפירוש, דהיינו עבריות או ערביות ואכמ"ל.

⁵¹ **ספר העיונים והדיונים**, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 227. וכן מספר ר' יוסף בן יהודה אבן עקנין, שנפטר בסוף המאה ה-12 או בתחילת המאה ה-13: "ורבנו האייר גאון ז"ל, הרי אנו מוצאים שבספרו אשר קרא לו 'אלהאוי', הוא מסתייע בדברי הערבים... וגם הסתייע בקוראן ובחדית' וכן עשה לפניו ר' סעדיה ז"ל בפירושו בלשון הערביים" (התגלות הסודות והופעת המאורות, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשכ"ד, עמ' 493-495).

⁵² להרחבה ולדוגמאות בעניין זה ראה: צוקר, פירושי רס"ג לבראשית, עמ' לח-מב.

באמצעות התרגומים השונים שלו לאות החיבור וי"ו. ב"תפסיר" למקרא (למעט חמש מגילות) רס"ג מתרגם את הוי"ו באמצעות 47 מילים או אותיות-יחס ערביות בעלות הוראות שונות. כך, למשל, הוי"ו בפסוק: "ואמרו לי מה שמו מה אמר אליהם" (שמות ג יג) הוראתה "תנאי", דהיינו: אם יאמרו לי מה שמו, מה אומר להם; הוי"ו הראשונה בפסוק: "וחם השמש ונמס" (שם טז כא), הוראתה "זמן", דהיינו: כאשר חם השמש - נמס; הוי"ו השלישית בפסוק: "וגנב איש ומכרו ונמצא בידו מות יומת" (שם כא טז), עניינה "ברירה", כלומר: מי שגנב איש ומכרו, או שהוא עדיין נמצא בידו, יומת; הוי"ו בפסוק: "אדני ה' שלחני ורוחו" (ישעיהו מח טז) הוראתה "באמצעות", כלומר: ה' שלחני באמצעות נבואתו, והוי"ו בפסוק: "כי הוא יכאיב ויחבש" (איוב ה יח), הוראתה "אחר כך", דהיינו: ה' יכאיב ואח"כ יחבש.⁵³

כאשר רס"ג מצטט בפירושו הארוך פסוקים, הוא עושה זאת בדרך כלל עפ"י הקרי. גם בתרגומו הערבי הוא מתרגם לפי הקרי. את הפסוק: "שמעו נא כל עמים" (איכה א יח - קרי: "העמים") רס"ג מתרגם: "אסמעו יא גמיע אלמם" [= שמעו, כל האומות - ביידוע], עפ"י הקרי;⁵⁴ יש ורס"ג מבאר הן לפי הכתיב והן לפי הקרי. כך, למשל, על אבישי אחי יואב בן צרויה, מגיבורי דוד המלך, נאמר: "ולו שם בשלשה" (שמואל ב, ב כג, יח), ומבאר הגאון:

לפי פשוטו עניינו הוא, כי היה בגבורה ובמלחמה כאחד מן השלושה. ופירושו על דרך הנסתר הוא, כי לא הגיע למדרגתם, כלומר, שווה לשלושה בגבורה ולא שווה להם בגדולתם, ויש כאן כתיב וקרי, הכתיב 'לא' והקרי 'לו'.⁵⁵

⁵³ עפ"י: יהודה רצהבי, "הוראת הוי"ו בתפסיר ר' סעדיה גאון", *ספר יוסף ברסלבי*, ירושלים תשל"ל, עמ' 460-445.

⁵⁴ חמש מגילות עם תרגום ופירוש רס"ג, עמ' שלה.

⁵⁵ Boaz Cohen, "Quotations from Saadia's Arabic Commentary on The Bible from Two Manuscripts of Abraham Ben Solomon", *Saadia Anniversary Volume*, New-York 1943, p. 124, nr. 25. יש לציין, כי בדפוסים שלפנינו וברבים מספרי המסורה נכתב "לו", ללא צורת כתיב שונה, וראה על כך בהערה 53 שם.

גם את הכתיב המלא והחסר בפסוקי המקרא רס"ג מנצל לצרכים פרשניים. את הכתיב החסר בפסוק: "ובנו יתגרו" (דניאל יא י- "ובניו") הגאון מסביר באומרו, כי "יתכן שאחד מהם יתחיל, ולפיכך נכתב 'ובנו' לשון יחיד";⁵⁶ בביאורו על הפסוק: "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם" (בראשית ב ד) הגאון מציין, כי המלה "תולדות" כתובה בכתיב מלא, דהיינו בשני ווי"ן, וכמוהו:

'ואלה תולדות פרץ' (רות ד יח), - מפני שהשלמות תחזור בזמן חזרת פרץ למצבו הראשון. וכל 'תולדות' אחרים נכתבים בשלושה אופנים: בחסרון שתי הואים יחד, או בחסרון אחת מהן, או בסופה של המלה או בתחילתה, בשביל חסרון העתיד לנפול בתולדה ההיא בתחילתה או בסופה או בשניהם יחד.⁵⁷

פירושו של רס"ג עולים בדרך כלל בקנה אחד עם טעמי המקרא. בפירושו לספר משלי כה, יא, רס"ג עומד על הצורך בחלוקה נכונה של המילים בתוך פסוקי המקרא. אחת הדוגמאות המובאות היא הפסוק: "מי תכן את רוח ה'" (ישעיהו מ יג), שביאורו לדעתו: "מי [ש] תיכן את רוח, [הוא] ה'". אם נפסק את הפסוק בצורה שונה, באופן שהשאלה תהיה: "מי [הוא] אשר תיכן את רוח ה'?", תהיה זו, לדעת הגאון, כפירה בעיקר.⁵⁸ ביאורו זה של רס"ג מתאים לטעמי המקרא על אתר: "מִי־תִכֵּן אֶת־רוּחַ יְהוָה", כאשר הטעם טיפחא מפסיק בין "רוח" ל-"ה'".

יחד עם זאת יש להדגיש, שהגאון אינו נמנע מלפרש בניגוד לטעמי המקרא. בביאורו על הפסוק: "מִחֲזִיק בְּאֲזִינֵי־כָּלֵב עֵבֶר מִתְעַבֵּר עַל־רֵיב לֵאֱלֹהִים" (משלי כו יז) הוא

⁵⁶ פירוש רס"ג לדניאל, עמ' קצח.

⁵⁷ פירוש רס"ג לבראשית, עמ' 264. למקורות בספרות חז"ל ראה שם הערה 307.

⁵⁸ פירוש רס"ג למשלי, עמ' קצט.

מחבר את "כלב" עם "עבר" בניגוד לטעמי המקרא, ומסביר, כי המתעבר על ריב לא לו, הוא כמי שמחזיק באזני כלב העובר במקרה, וגורם לעצמו בכך נזק שלא לצורך.⁵⁹ רס"ג אימץ גם את הכלל "אין מוקדם ומאוחר בתורה", והרבה להשתמש בו בפירושו. כך, למשל, בביאורו לסוף פרשת בראשית הגאון מסביר, כי הפסוק: "ויהי כי החל האדם לרב על פני האדמה" (בראשית ו א) קודם בעשרים שנה לפסוק שלפניו: "ויהי נח בן חמש מאות שנה" (שם ה לב), אבל הפסוק המאוחר נכתב קודם "כדי לסדר את תולדותיו דבר אחר דבר, וכמו שביארנו, שיש במקרא הרבה מוקדם ומאוחר בתאריכים הכתובים קודם".⁶⁰

השפעת פירושו של רס"ג

השפעתו של רס"ג על הפרשנים שחיו אחריו היתה רבה ביותר. כמה עשרות שנים בלבד לאחר מותו המשיך ר' שמואל בן חפני גאון (נפטר 1013) את מפעלו הפרשני של רס"ג, הן בכך שנקט את שיטת פרשנותו והן בכך שהלך בעקבותיו ואימץ מקצת מכללי הפרשנות המוסלמית על הקוראן.⁶¹ אולם עיקר השפעתו היתה בצפון-אפריקה, שם פעל בין הייתר רבנו חננאל בן חושיאל, ובספרד. עקבות ביאוריו של רס"ג ושיטתו הפרשנית ניכרים היטב בחיבוריהם של החשובים שבפרשני ימי-הביניים, דוגמת ר' יהודה אבן בלעם (המחצית השנייה של המאה ה-11), ר' יצחק אבן גיאת (נפטר 1089) ור' אברהם אבן עזרא (נפטר 1164). כולם החזיקו את פירושו של רס"ג למקרא לנגד

⁵⁹ כבר ר' יוסף בן נחמיאש, פרשן המקרא בן המאה ה-14, עמד על כך שהגאון פירש בניגוד לטעמי המקרא, אך אין הוא מעיר על כך דבר (פירושי רבי יוסף בן נחמיאש, ברלין תרע"ב [ד"צ ירושלים תש"ל?], עמ' 153).

⁶⁰ פירושי רס"ג לבראשית, עמ' 330.

⁶¹ להשוואה בין דרכי פרשנותם של רס"ג ורשב"ח ראה: פירושי רס"ג לבראשית, עמ' כה-כז; על תרגום רס"ג לתורה, עמ' 237-266.

עיניהם, העתיקו מהם, הושפעו מהם במישרין ובעקיפין, או התפלמסו אתם, בניסיון לדחות את ביאוריו.⁶²

זאת ועוד, פירושו של רס"ג לפסוקי המקרא כלולים גם בחיבורים הדקדוקיים והלקסיקוגרפיים המרכזיים של ימי-הביניים, דוגמת "ספר הרקמה" "וספר השרשים" של ר' יונה אבן ג'נאח, "ספר השרשים" של ר' דוד קמחי ו"מחברת הערוך" לר' שלמה פרחון, ובאמצעותם השפיעו גם על פרשנים ומדקדקים בתקופות מאוחרות יותר. למעמד מיוחד זכו חיבוריו הפרשניים של רס"ג בתימן. התפסיר הפך לחלק בלתי נפרד מתוכנית הלימודים של צעירים ומבוגרים כאחד והיה שגור על פיהם. ה"תאג" [= החומש] התימני כולל את תפסיר רס"ג לצד התרגום הארמי והוא נלמד מייד אחריו, בבחינת "שניים מקרא ושניים תרגום". גם בפירושים המדרשיים החשובים של יהודי תימן, דוגמת: "מדרש הגדול" לר' דוד עדני, "מאור האפילה" לר' נתנאל בן ישעיה ו"מדרש החפץ" לר' זכריה הרופא, משוקעים רבים מביאורי הגאון.⁶³

במקום סיכום

כאשר אנו באים להעריך את התכלית שלמענה תרגם רס"ג את חמשת חומשי תורה וחלקים נרחבים אחרים של המקרא, עלינו לפנות, כמובן, בראש ובראשונה להקדמתו לתרגום התורה. בהקדמתו זו הגאון מסביר את הצורך בשני הפירושים, "קצר" ו"ארוך" זה לצד זה, ואגב כך הוא חושף את ההבדלים במהותם ובמטרתם של השניים וגם מעט מדרכי תרגומו:

לא חיברתי זה הספר כי אם לבקשת אחד האנשים ששאל ממני, כי אכתוב לו ספר מיוחד, שאפרש בו פשט מילות התורה, בלי שיתערב בו

⁶² ראה הפרק "פרשני ספרד", בתוך: **אנציקלופדיה מקראית**, כרך ה', עמודות 659-680 [= פרשנות המקרא היהודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 29-58].

⁶³ משה צוקר, "מפירושי הגאונים ר' סעדיה ור' שמואל בן חפני במדרש הגדול", **ספר היובל לאברהם וייס**, ניו-יורק תשכ"ד, עמ' תסא-תפא.

דבר מן שימוש הלשון, מתמורתה, משינויה ומהעברתה, ושלא אביא בו שאלות הכופרים ולא תשובותי עליהן ולא ענפי המצוות השכליות ולא הלכות מצוות השמעיות, כי אם אעתיק להם רק ענייני התורה בלבד. וראיתי כי טוב הדבר אשר ביקשני, למען ישמעו ויבינו השומעים ענייני התורה, רוצה לומר הסיפור, הציווי והגמול על הסדר הנאות להם ובקיצור, ולא תארך מלאכת המבקש לידע איזה סיפור מן התורה בגלל שמעורבת בו העמדת הראיה על כל דבר ודבר, פן תכבד עליו. ואחר כל זה, אם יש את נפשו לראות סדר המצוות השכליות ואופן קיום השמעיות ובמה יוסרו טענות כל אלה הטוענים נגד סיפורי התורה, יבקש כל זה מהספר האחר [= הפירוש הארוך], כי זה הספר הקצר יעירנו על זה ויוליכנו אל מבוקשו. ואחרי ראותי כל זה חיברתי זה הספר, והוא איננו כי אם פתרון פשט התורה, מדוקדק עפ"י ידיעתנו בשכל ובקבלה. ואם אוכל להוסיף בו איזה מלה או אות, אשר באמצעותה יתגלה העניין והמבוקש למי שמספיקה לו הרמיזה תחת הדיבור, אעשה זאת.⁶⁴

אולם הקדמה זו אינה פוטרת אותנו מלקבוע, כי רס"ג ביקש, למעשה, להניח בפני הקורא טקסט בערבית-יהודית, מנופה מכל קושי לשוני, הגיוני, הלכתי או תיאולוגי. רס"ג לא התכוון, חלילה להציג חלופה למקרא גופו, אלא לאפשר לקורא לקרוא את המקרא ללא הקשיים הנלווים אליו.

נדגים זאת באמצעות ניתוח שתי דוגמאות קצרות:

- "ויצו ה' אלהים על האדם לאמר מכל עץ הגן אכל תאכל. ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו כי ביום אכלך ממנו מות תמות" (בראשית ב טז-יז). כל קורא בר-דעת, אשר קרא לפחות פעם אחת את ספר בראשית יודע, שלמרות ציוויו המפורש של הבורא, אדם וחווה אכלו מהעץ האסור באכילה, ושבניגוד לאיומו המפורש של הבורא הם לא מתו ביום אכלם ממנו!

⁶⁴ תרגום חמשה חומשי תורה, עמ' 4.

על מנת למנוע קושי זה ולנטרלו הגאון מתרגם את איומו של הבורא במילים הבאות: "פאן פי יום תאכל מנה תסתחק אן תמות" [= ביום שתאכל ממנו תהיה ראוי למות]. אף שיש בכך סטייה, לכאורה, מהכתוב וברי שאין זה תרגום מילולי, הרי שהגאון, נאמן לשיטתו, שתוארה לעיל, בדבר הצורך לסטות לעיתים מפשט הלשון. ואל יהי הדבר קל בעינינו, שהרי אונקלוס, לעומתו, תרגם את הפסוק כצורתו: "ארי ביומא דתיכול מניה ממת תמות".

● על הוריו של משה רבנו ולידתו אנו קוראים בראשית ספר שמות: "ויקח עמרם את יוכבד דדתו לו לאשה ותלד לו את אהרן ואת משה ושני חיי עמרם שבע ושלישים ומאת שנה" (ו כ). אף כאן הקורא הנבון, אשר למד ולו מעט הלכות, יודע, שחל איסור חמור על אדם לשאת את דודתו לאשה. הכיצד, ישאל הוא את עצמו, עשה זאת עמרם, וכיצד זה נולדו מנישואין אסורים, לכאורה, מושיען של ישראל? רס"ג בתרגומו עומד על שאלתו הצפויה של הקורא ומנטרל אותה קודם שתתעורר: "פתזוג' עמרם ביוכבד עמתה קבל אן תחט'ר עליה" [= עמרם נשא את יוכבד דודתו קודם שנאסרה עליו] וכו'. רוצה לומר, נישואין אלה התקיימו לפני מתן תורה, קודם שניתנה תורה לישראל, ואשר על כן לא חל עליהם כל איסור. כשם שליעקב אבינו הותר לשאת שתי אחיות בחייהן, כך הותר הדבר לעמרם אבי משה.